

Psykoanalyttinen teoria ja performatiivinen politiikkakäsitys: ruumis ja sukupuoli poliittisena merkitsijänä Judith Butlerin mukaan

JIRI NIEMINEN

ABSTRACT

Psychoanalytical Theory and the Performative View of Politics: Body and Gender as a Political Signifier according to Judith Butler

In this article I focus on psychoanalytical theory and the concept of performative politics, both of which have been unexplored areas in the Finnish political science. I concentrate mainly on one of the leading post-modern political thinker, Judith Butler and especially her way to read Lacan's psychoanalytical concepts and the meaning of political signifier. Her best-known thesis is the idea of identity as free-floating, not connected to an essence, but instead to a performance. This is one of the key ideas of the queer theory: our identities, gendered and otherwise, do not express some authentic inner "core" self but they are the dramatic effect of our performances. I argue that Butler's way to read psychoanalysis and her political thinking is relevant to political science more generally than only to the theory of gender. In Butler's point of view, body and gender are a part of any political question.

1. Johdanto

Psykoanalyttisen teorian asema politiikan tutkimuksessa on ollut kyseenalainen, ja Suomessa sitä on tutkittu melko vähän. Viime vuosina kiinnostus sitä kohtaan on kuitenkin maailmalla kasvanut. Psykoanalyttinen teoria näyttäisi tarjoavan vaihtoehdoisen ja hedelmällisen näkökulman tarkastella monia nyky-yhteiskunnan ajankohtaisia poliittisiä ilmiöitä. Sen perusteiden tuntemuksen voi katsoa olevan avain poststrukturalistiseen tai postmoderniin poliittiseen teoriaan. Psykoanalyttisen teorian voi sanoa menevän niin yksilön ja yhteisön välisen erottelun kuin kielen, ruumiin ja halun tuolle puolen. Poliitiikan tutkimukselle siitä tekee mielenkiintoisen vallan jatkuva läsnäolo ja poliittisen kamppailun siirtäminen ihmisen "pään sisään", kuinka yksilön ambivalenssi luonne ja käyttäytyminen heijastaa yhteiskunnallisia valtasuhteita, normeja ja fantasioita laajentaen samalla *politiikan* (eng. politics) ja *poliittisen* (eng. political) kenttää. Poliittisella ymmärrän mitä tahansa antagonismin eli ristiriitaisuuden elementtiä missä ta-

hansa ihmisten välisessä kanssakäymisessä. Poliitikalla ymmärrän erilaisia käytäntöjä, diskursseja ja instituutioita, joilla pyritään samaan aikaan tietynlainen järjestys ja organisoida ihmisten välistä yhteistyötä (vrt. Mouffe 1999, 754).

Tässä artikkelissa keskityn esittelemään psykoanalyttisiä käsitteitä politiikan teoriassa – poliittisen ja politiikan tulkinnassa – nojautuen anglo-amerikkalaisen poststrukturalistisen feminismin johtavaan teoreetikoon Judith Butleriin, joka 1990-luvun lopulla vakiinnutti asemansa myös Suomessa yhtenä eniten lainatuimmista ajatteli-joista niin naistutkimuksessa, kulttuurin tutkimuksessa kuin feministisessä politiikan tutkimuksessa (esim. Pulkkinen 1998; Roman 1996; Petäjäniemi 1997; Juvonen 2002; Kaskisaari 2000). Butlerin kuuluisin teesi on, että sukupuoli ei ole olemista vaan tekemistä, se on *performatiivi*. Sitä tuetaan sosiaalisissa käytännöissä, diskursseissa ja instituutioissa tiettyjä sääntöjä ja normeja toistamalla. Sitten Butlerin käsitystä performatiivisuudesta on sovellettu myös muihin "muuttujiin" kuin sukupuoli-identiteettiin: kansallisuuteen

(esim. Lempiäinen 2002), etnisyyteen (esim. Bell 1999) ja yhteiskuntaluokkaan. Sen mukaan identiteetit eivät ole irrallisia ulkoisista valtasuhteista tai ahistoriallisia entiteettejä, vaan eräänlaisia kertomuksia, joita uusinnetaan jokapäiväisissä ideologioissa – politiikassa.

Butleria on pidetty vaikeasti lähestyttävänä ajattelijana (esim. Pulkkinen 1999) ja erityisesti hänen suhteensa psykoanalyttiseen teoriaan on nähty ongelmalliseksi. Toisaalta häntä on syytetty siitä, että hän käyttää psykoanalyttisia käsitteitä, jos ei nyt mielivaltaisesti, niin ainakin soveltaen niitä omiin tarkoituspereinsä (Hood-Williams ja Cealy Harrison 1999, 65–66). Esimerkiksi ”ortodoksisessa” psykoanalyysissa ei tunneta sellaisia käsitteitä kuin sosiaalinen sukupuoli (eng. gender)¹, tai identiteetti (sen sijaan identifikaatio eli samaistuminen on löydettävissä jo Freudin kirjoituksissa). Butlerin näkemykset rakentuvat monelta osin foucault’laisen valta-analyttisen diskurssin ja psykoanalyttisen teorian vuoropuheluun. Hän

¹ Angloamerikkalaisessa feministisessä keskustelussa käsitteellä sukupuoli (eng. gender) on ymmärretty kuvattavan nimenomaan sosiaalista sukupuolta. Toisaalta Butler osoittaa, että aikaisemmin käytetty erottelu sosiaalisen ja biologisen sukupuolen välillä ei ole mielekäs. Butler näyttää myös oletavan, että sukupuoli on sekä miehellä että naisella. Monet hänen näkemyksistään ovatkin herättäneet keskustelua. Esimerkiksi dialogiartikkelissa Butlerin kanssa Rosi Braidotti vastustaa gender käsitteen käyttöä ei ainoastaan siksi, että se on hänen mukaansa eurooppalaisessa – ei englanninkielisessä – kontekstissa vieras, vaan se hämärtää myös sukupuolieron poliittisen merkityksen. Gender käsitteenä, toisin kuin sukupuoliero, olettaa mies- ja naissubjektien rakentuvan symmetrisesti. Braidottin mielestä feminismin poliittisena liikkeenä täytyisi ottaa lähtökohdaksi, että maskuliinisessa järjestelmässä feminiinisyyden ja maskuliinisyyden rakentuvat eri tavoin. Braidottin mukaan miehellä ei ole samassa merkityksessä sukupuolta kuin naisella, vaan fallos, joka on jotain muuta. Miehet ovat ruumiistaan vapaita ja saavat oikeuden transsendenssiin subjektuuteen kun taas naiset ovat ruumiinsa vankeja. (Braidotti ja Butler 1994, 37–38.) Toisaalta teoksessa *Riitasointuja* Braidotti kysyy, miksi miehet eivät ole pyrkineet rakentamaan toisenlaista, ei-fallista seksuaalisuutta? Braidottin mukaan on kuvaavaa, että monet miesajattelijat ovat pyrkineet siirtämään miessubjektin kriisistä syntyvän ahdistuksen imaginaariseen toiseen: feminiinisyyteen. Miehet näyttäisivät olevan kyvyttömiä ilmaisemaan omaa erityisyytensä. (Braidotti 1993, 153–154.) Psykoanalyttiseen teoriaan viittaavissa keskusteluissa Butler käyttää myös sukupuolieron käsitettä. Hän ei kuitenkaan omien sanojensa mukaan pidä sukupuolieroa mitenkään perustavanlaatuisena erona, johon muut erot perustuvat (Butler 2000, 143).

erittelee huolellisesti, mitkä sen elementeistä ovat käyttökelpoisia hänen poliittiselle projektilleen ja mitkä eivät. Esittämästään kritiikistä huolimatta Butler sanoo psykoanalyysilla olevan mahdollista purkaa ja eritellä hegemonisia valtarakenteita, jotka perustuvat usein misogyniaan, rasismiin ja heteroseksismiin (Butler 1993, 21; 2000, 149), oletukseen heteroseksuaalisuudesta ainoana (oikeana) seksuaalisuuden muotona.

Butlerin poliittinen ajattelu heijasteleekin voimakkaasti Yhdysvaltojen poliittista tilannetta, jossa perinteisesti poliittisiksi ymmärretyt instituutiot ja poliittisen toiminnan tyyli ovat olleet hyvin koulutettujen, valkoisten, keski-ikäisien (tai sitä vanhempien), heteroseksuaalisten miesten dominoimia. Naiset, eri etniset ryhmät, seksuaalivähemmistöt ja vähävaraisemmat kansalaiset ovat alkaneet laajentaa poliittisen kenttää ohi institutionaalisoituneen politiikan saadakseen äänensä kuuluviin paremmin ja ajaakseen omia asioitaan. Butleria pidetäänkin yhtenä niin sanotun *queer-teorian* keskeisenä kehittäjänä. Queer-teorialla ei tarkoiteta ainoastaan homo- ja lesbotutkimusta vaan yhtälailla asennetta tai näkemystä, jonka mukaan jokaisen yksilön sukupuoli ja seksuaalinen identiteetti – kaikkein yksityisimmäksi ja perustavanlaatuisimmaksi koettu asia – onkin häilyvä (ks. esim. Jagose 1996). Tieteenalana se on sijoittunut naistutkimuksen alaisuuteen, vaikka se on osittain kyseenalaistanut koko sukupuolen käsitteen mielekkyyden. Mutta butlerilaista politiikkäkäsitystä on mahdollista soveltaa myös perinteisemmässä politiikan tutkimuksessa, esimerkiksi kysymykseen, miten sukupuoli ja ruumiillisuus vaikuttaa retoriikkaan ja poliittiseen tyyliin. Butlerille ruumis ja kieli kietoutuvat yhteen. Esimerkiksi parlamentaarissa demokratiassa ruumis on perinteisesti nähty epäpoliittisena tai suorastaan politiikan vastaisena, ei-diskursiivisena. Mieskansanedustajat ovat kätkenneet sen usein tummaan pukuun, heistä on tullut ”puhuvia päitä”; naiskansanedustajat ovat joutuneet kamppailemaan oman ruumiillisuutensa kanssa, useimmiten sen ollessa enemmän haitta kuin hyöty. Butlerin tavoitteena on ymmärtää ruumis resurssina politiikalle: ruumis ja sukupuoli ei ole vain objekti, politiikan kohde, vaan se on mahdollista nähdä subjektina, politiikan tekijänä ja merkitsijänä. Tämä edellyttää ruumiin ja sukupuolen tuomista kieleen, symboliseen järjestykseen, ymmärtämään, että sitä tuotetaan jokapäiväisessä puheessa.

Teen tässä artikkelissa luennan kahdesta Butlerin käsittelemästä teemasta: lacanilaisesta reaalisesta ja imaginaarisesta ruumiista. Ne liittyvät yhteen. Kummatkin käsittelevät *poliittista merkitsijää* (eng. political signifier). Butler ja tämän hetken yksi mielenkiintoisimmista eurooppalaisista intellektuelleista, psykoanalytikko ja politiikan teoreetikko Slavoj Žižek ovat keskustelleet lacanilaisen reaalisesta merkityksestä usean eri teoksen ja artikkelin välityksellä, joista viimeisimpään osallistui myös pluralistista radikaalidemokratiateoriaa kehittänyt Ernesto Laclau. Butler näyttäisi suhtautuvan kielteisesti Žižekin oletukseen lacanilaisen ”reaalisen” käsitteen merkityksestä. Sen sijaan Butler lähtee luomaan teoriaa poliittisesta merkitsijästä tehden luennan Lacanin varhaisista teksteistä ja Freudin kirjoituksista hahmotellen ”vaihtoehtoista imaginaarista järjestystä”. Lopuksi havainnollistan lyhyellä heuristisella esimerkillä butlerilaista performatiivista politiikkakäsitystä. Aloitan kuitenkin tekemällä selkoa lacanilaisen psykoanalyysin keskeisimmistä käsitteistä.

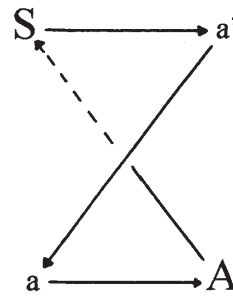
2. Imaginaarinen, symbolinen, reaalin

Jacques Lacanin ajattelun käyttökelpoisuus kriittisissä yhteiskuntatieteissä, kuten feministisessä tutkimuksessa, perustuu hänen pyrkimykseen siirtää freudilaisen tiedostamattoman käsite biologiaan kiinnitetystä teoriasta lingvistiikkaan: jos sukupuoli ja muut identiteetit ovat kielellisiä konstruktoita, niiden asema on politisoitavissa. Lacan teki jaottelun *imaginaarisen, symbolisen ja reaalisesta* järjestyksen välille ensimmäisen kerran niin sanotussa Rooman diskurssissa vuonna 1953. Siitä muodostui hänen melkein kolmekymmentä vuotta kestäneiden psykoanalyttisten tutkimustensa runko, joissa hän pyrki tavoittamaan ”tiedostamattoman puheen” (ks. esim. Sivenius 1988; Roudinesco 1990).

Imaginaarinen järjestys vastaa Freudin esioidipaalista, Lacanilla siis esikielellistä, mielikuvien, kuvien, tunteiden ja samaistumisen eli identifikaation aluetta. Lapsen ruumiillisen minän yhtenäisyys on harhaa tai väärintunnistamisen (ransk. *méconnaissance*) seurausta, koska se perustuu imaginaarisen varaan. Imaginaarinen on kuitenkin totta symbolisessa järjestyksessä juuri siksi, että se on kuviteltu. Sen uskotaan olevan totta. Imaginaarinen järjestys onkin ymmärretty postmarxilaisessa traditiossa analogiseksi ideologian käsitteen kans-

sa. Se viittaa esitietoiseen, siihen, että *symbolisessa* järjestyksessä, siinä minkä diskurssi sulkee sisäänsä, merkitysten muodostumisen, kielen, kulttuurin – ja myös politiikan – maailmassa, joudutaan aina turvautumaan mielikuviin ja fantasioihin. Symbolinen järjestys onkin häilyvä, koska se rakentuu *viime kädessä* imaginaarisen järjestyksen eli ideologian varaan. Se vaatii tuekseen ideologian ”pysyäkseen pystyssä”. Kielen merkitykset, symbolit, muodostuvat merkityn ja merkitsijän vuorovaikutuksesta. Ne muodostavat merkitysketjun, johon lausuman subjekti sijoittuu. Diskurssi on lausuman paikka, sen ”aprioriset” ehdot. *Reaalinen* on jotain, joka jää palautumatta kieleen ja diskurssiin. Traumaattiset kokemukset ovat Lacanilla esimerkkejä reaalisesta tunkeutumisesta symboliseen järjestykseen. Ne jäävät käsittelemättä, koska niille ei löydy omaa merkitsijää symbolisessa järjestyksessä. Lacanin mielestä mikään ei pysty tavoittamaan reaalista, trauman alkuperäistä syytä.

Lacanin jaottelua imaginaarisen, symbolisen ja reaalisesta välillä on tapana tarkastella myös niin sanotun L-kaavion kautta:

Kyseisessä kuviossa S on eksistentiaalinen subjekti. Sen on ymmärretty olevan sama kuin Jean-Paul Sartren käsite olemisesta itsessään kanssa, kaikista merkeistä ja merkityksistä riisuttu olio sinänsä. Toisaalta se voidaan ymmärtää reaaliseksi lacanilaisessa merkityksessä, täydellisenä puutteena, jonain joka ei koskaan voi sellaisenaan tulla symboliseen järjestykseen. Freudilla se vastaa infantiilia seksuaalisuutta ja tiedostamatonta. Linja a – – – a' kuvaa objektin (a) narsistista suhdetta sen peilikuvan heijastumaan (a'). Positiota, johon sosiaalinen ja symbolinen järjestys muodostuu osana kieltä, diskurssia ja lakia, kuvaa niin sanottu iso Toinen (A). (Samuels 1993, 7–8; Sivenius 1988, 215–216.) Lacanin jakoa imaginaariseen,

symboliseen ja reaaliseen on myös usein kuvattu eräänlaisena lapsen kasvukertomuksena, joka kuluu oiidipuskompleksiin. Muodostihan Lacan oman jaottelunsa Freudin psykoseksuaalisten kehitysvaiheiden perustalle (vrt. esim. Auvinen ja Einemäki 1990). Tällöin edellisessä kuvassa (S) viitataan lapseen itseensä, (a) äitiin, (a') äidin peilikuvaan ja (A) symboliseen isään (Samuels 1993, 15).

3. Lacanilainen reaalinen – tiedostamaton?

Ernesto Laclau ja Chantal Mouffen näkemys politiikasta ja poliittisesta rakentuu neogramscilaisien käsitteiden diskurssin, hegemonian ja sosiaalisen antagonismin varaan, joiden avulla he pyrkivät hyökkäämään vielä 1980-luvulla vallalla ollutta Althusserin strukturalistista marxismia vastaan. Heidän mielestä strukturalistinen marxismi kadotti politiikan redusoidessaan kaiken luokkataisteluun, joka ei edes ollut poliittinen vaan sosiaalinen ja viime kädessä taloudellinen (Torfing 1999, 19). Teoksessa *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) Laclau ja Mouffe pyrkivät rakentamaan hegemonian käsitteestä sateenvarjon, jossa eri poliittiset antagonismit ja vastarinnan muodot ja ”uudet poliittiset liikkeet” (ympäristöliike, feministinen liike, seksuaalisten vähemmistöjen liikkeet, anti-kapitalistinen liike, kuluttajaliike ym.) voisivat tulla tunnustetuiksi ilman, että ne redusoitaisiin yhteen suureen luokkataisteluun. Laclau ja Mouffe ovat saaneet sittemmin teoreettista tukea Žižekiltä, jonka mukaan antagonismi on seurausta siitä, että symbolinen ei koskaan pysty täysin jäljittelemään reaalista (1989, 3–5). Žižekillä reaalinen estää kaiken politisoitumisen, totalitarismin, asettamisen diskurssille ja kielelle ja kaiken vastakkainasettelulle ”eettiset rajat”. Laclau tulkitsi Derridan tarkoittavan lacanilaista reaalista, kun hän kirjoitti keskustan ja alkuperän poissa ollessa kaiken muuttuneen diskurssiksi. ”[K]eskusta ei ollutkaan kiinteä paikka vaan tietty funktio: eräänlainen ei-paikka [...]” (Derrida 1997, 38; vrt. Torfing 1999, 40).

Butler esittää, että Žižekin (sekä Laclau ja Mouffen) työtä olisi mahdollista kehittää eteenpäin kohti poststrukturalismia niin, että se ei ainoastaan kyseenalaistaisi identiteetikategorioita, vaan myös poliittisen merkitsijän muodostumisen logiikan (Butler 1993, 187–189). Žižekille lacanilainen reaalinen on siis jotain, joka ei koskaan voi ilmaantua symboliseen järjestykseen, mutta se määrittelee diskurssia. Butlerin mukaan Žižek on

oikeassa väittäessään, että subjekti ei voi muodostua diskurssissa ilman toisen *poissulkemista*². Subjekti muodostuu poissulkemisten ja tukahduttamisen kautta, jotka determinoivat sitä myöhemmin, eikä se koskaan ole vakaa tai täydellinen (Butler 1993, 190). Toisaalta Butler kysyy, kuka asettaa ne säännöt millä tavoin tämä poissulkeminen ja rajojen asettaminen kulttuuriselle ymmärryksellemme tapahtuu (1993, 190–191). Psykoanalyysissä trauma itsessään pysyy diskurssin – ja politiikan – ulkopuolella. Lacanilainen reaalinen on jotain, mitä ei ole olemassa symbolisessa järjestyksessä. Se ilmenee puutteena, joka on yhteydessä traumaattiseen kokemukseen, mutta muodostaa symbolista järjestystä määrittelevän lain ja määrittelee poliittista merkitsijää (Butler 1993, 198–199). Butlerilla politiikka – jos se ymmärretään instituutioina, diskursseina ja käytäntöinä, joilla pyritään samaan aikaan tietynlainen järjestys ja organisoimaan ihmisten välistä yhteistyötä – on psykoanalyttisesti ymmärrettynä poissuljetun eli toisen määrittelemistä (vrt. Butler 2000, 149).

Butlerin mukaan Žižekille jää politisoimatta itse reaalinen ja ”trauma”, jonka alkuperä on oiidipaalisisessa konfliktissa, kastration uhatta ja länsimaisessa ydinperheideologiassa (Butler 1993, 199–201; vrt. Butler 2000, 148). Lacanilla pojan kastration pelko on traumaattisen kokemuksen lähteenä; mies ja maskuliininen on osa symbolista järjestystä, subjekti, mutta nainen on miehisen diskurssin ulkopuolella. Lacan ja Žižek määrittelevät naisen reaaliseen. Nainen ja feminiininen olisi näin jatkuvasti psykoosissa, kulttuurin ja politiikan ulkopuolella³. Myöskään sukupuoliero ei olisi politisoitavissa, vaan se olisi jotain perustavanlaatuisia, jotain joka ei ilmene diskurssissa, mutta joka

² Poissulkemisella (saks. *verwerfung*, eng. *foreclosure*) ymmärretään psykoanalyysissä merkitsijän hylkäämistä symbolisesta järjestyksestä. Esimerkiksi konservatiivisessa sukupuolieroa korostavassa yhteiskunnassa mies joutuu kieltämään feminiiniset piirteensä – niille ei välttämättä löydy kielessä sanoja – tullakseen ”ymmärretyksi” subjektiksi. Ne kuitenkin palaavat diskurssiin esimerkiksi korostettuna naisvihamielisyytenä ja pelkona feminiinisyyttä kohtaan.

³ Lacanilaisessa psykoanalyysissä psykoosilla tarkoitetaan yhteisen kielen eli diskurssin, sosiaalisen maailman, ulkopuolelle ajautumista. Poliitikassa tämä voidaan ymmärtää miesten ja naisten eriävinä kokemusmaailmoina tai puhetapoina, tarkemmin esimerkiksi ”hyvä veli” -verkostoina, joihin harva naispolitiikko on päässyt sisään.

kuitenkin olisi olemassa reaalisena. Sukupuoliero onkin Žižekille yksi post-kapitalistisen yhteiskunnan ratkaisemattomista ristiriidoista; miehet ja naiset eivät koskaan voi saavuttaa täydellistä tasa-arvoa, mutta toisaalta feminismi poliittisena liikkeenä on mahdollinen tämän antagonismin takia (esim. Žižek 1994). Sen sijaan Butlerin mukaan on hyvin ongelmallista, jos kaikki sosiaaliset, kulttuuriset ja poliittiset valtasuhteet ymmärretään jonkin universaalien lain – tarkemmin ilmaistuna trauman, joka määrittelee tätä lakia – kautta. Hän kysyykin, eikö voisi ajatella, että tätä oletettua lakia tuotetaan ja uusinnetaan tulkitsemalla kaikki historialliset ilmiöt tämän lain seurauksena? Jos näin on, tällöin se mikä ymmärretään lakina, on itsessään performatiivii, joka tuottaa itsensä. Butlerin mielestä reaalin näyttäytyykin Žižekille jonkinlaisena pakkomielteenä, jota täytyy puolustaa henkeen ja vereen (Butler 1993, 202–203). Silloin kuin lacanilaiset yrittävät väittää lain, joka näyttäytyy fantasioissa, olevan heijastuma jostain suuremmasta tai fundamentista laista, on kyse psykoanalyttisen teorian vääntämisestä teologiseksi projektiksi (Butler 2000, 155)⁴.

Butlerin arvostelu Žižekia kohtaan lähtee samoista lähtökohdista kuin hänen 1990-luvun alussa esittämänsä lacanilaisen ja post-lacanilaisen feminismin kritiikki: Butlerilla ajatus, että feminiininen olisi repressoitu tiedostamattomaan ja ei voisi koskaan tulla ”miehisen diskurssin” subjektiksi on itsessään feminiinistä abjektoiva tai marginalisoiva väite (Butler, 1990). Hänen tulkintansa taustalla on Michel Foucault’n näkemys, että seksuaalisuutta ei voi olla diskurssin ulkopuolella. Ei ole olemassa mitään luonnollista viettienergiaa, joka konstituoi halun, vaan päinvastoin, halu määritellään aina diskurssissa (Foucault 1998, 62–65). Näkemys ei-diskursiivisesta seksuaalisuudesta – siis isän lain ja symbolisen järjestyksen ulkopuolisesta seksuaaliekonomiasta (vrt. esim. Parvikko 1993, 39) – on aina ”miehisestä” diskurssista käsin tehty määritelmä, ja siten loogisesti ristiriitainen. Jos ”miehisen” diskurssin ulkopuolelle ei

voi päästä, sillä ei ole lopulta merkitystä onko diskurssi ”miehinen” vai ”feminiininen”. Toisaalta Yannis Stavrakakis on huomauttanut, että Butler itse korottaa lacanilaisen reaalisen eräänlaiseen tabun asemaan. Stavrakiksen mukaan reaalin viittaa enemmänkin epävarmuuteen ja kontingenssiin kuin selkeään universaaliin lakiin; reaalin liittyy modernisaatioon ja tietoon, diskurssin rajoihin ja mahdottomuuteen (Stavrakis 1999, 85–90; Žižek 2000, 120). Hän tosin myöntää Butlerin kysymyksen, kuinka on mahdollista, että reaalin vastustaa symbolisointia, jos reaalin itsessään symbolisoidaan eräänlaiseksi resistanssiksi, olevan looginen paradoksia, johon ei löydy vastusta (Stavrakis 1999, 82; vrt. Butler 1993, 207). Myös Žižek myöntää ortodoksisen lacanilaisen psykoanalyysin ja foucault’laisen konstruktivistisen lähestymistavan olevan yhteen sopimattomia, mutta osoittaa toisaalta, ettei Lacanillekaan sukupuoli ollut ”luonnollisesti” annettu. Foucault’lla seksuaalisuus muodostui diskurssissa ja symbolisessa, Lacanilla symbolisen epäonnistumisessa ja mahdottomuudessa (Žižek 1994).

4. Imaginaarinen ruumis poliittisena merkitsijänä

Kun Butler hylkää lacanilaisen reaalisen poliittista merkitysprosessia määritteleväksi merkitsijäksi, lähtee hän tekemään luentaa Lacanin varhaistuotannosta, imaginaarisen ja symbolisen järjestyksen rajankäynnistä. Hän tarkastelee mahdollisuutta muodostaa *vaihtoehtoinen imaginaarinen järjestyks*, hegemoniseksi kutsumansa tilalle, joka kyseenalaistaisi niin ymmärryksemme ruumiimme morfologiasta, muoto-opista, kuin falloksesta etuoikeutettuna poliittisena merkitsijänä. Falloksen merkitys on sen asemassa ilmaisuketjun ensimmäisenä merkitsijänä, joka materialisoi kielen, lapsen astuessa imaginaarisesta järjestyksestä symboliseen järjestykseen (Lacan 2001, 315–316; Rose 1982, 40). Symbolina fallos tulee ilmaisuksi sille puutteelle, ettei lapsi voi olla sitä mitä äiti haluaa. Lapsi huomaa, että isällä on fallinen tunnusmerkki, jonka vuoksi äiti asettaa tämän hänen edelleen (esim. Auvinen ja Einemäki 1990, 26; vrt. Silverman 1992). Fallos on näin ensimmäisen eron, poissaolon, symboli, jonka lapsi ymmärtää. Kieli ja symbolinen järjestys rakentuu eroista. Fallos on kulttuurin ja politiikan etuoikeutettu merkitsijä; lacanilainen fallos tuo sukupuolieron diskurssiin,

⁴ Butlerin huomio lacanilaisesta psykoanalyysistä teologisena projektina voikin ymmärtää useammalla tavalla. Ei voi olla esimerkiksi huomaamatta lacanilaisen reaalisesta käyttäytyvään kuin Jumala kristillisessä teologiassa: reaalin determinoi sosiaalista ja symbolista järjestystä, mutta siihen itsessään ei voi vaikuttaa tai sitä saavuttaa inhimillisellä käsityskyvyllä.

kielenä ja haluna. Lacanin näkemys naisen *jouis-sancesta* sekä fallisena että ei-fallisena on Butlerille ongelmallinen: nainen jälleen kerran mystifioitaisiin ja suljettaisiin pois sieltä, missä poliittinen kamppailu käydään eli symbolisesta järjestyksestä. Kun naiselta kielletään oikeus falliseen haluun, hänestä ei myöskään voi tulla poliittista merkittäjää. Ongelmana ei ole niinkään se, että nainen jää puutteelliseksi suhteessa eron merkkiin, fallokseen, kuin se, että hänen ajatellaan jäävän puutteelliseksi.

Hahmotellessaan vaihtoehtoista imaginaarista järjestystä Butler lähteekin liikkeelle tulkitsemalla Freudin kirjoituksia narsismista. Freud kuvaa narsismia tilaksi, jossa ihminen kohtelee omaa ruumistaan samalla tavoin kuin tavallisesti kohdellaan seksuaalisen kohteen ruumista (Freud 1993a, 31–33). Hän käyttää esimerkkinä narsismista ja libidon jakautumisesta orgaanista eli elimellistä sairautta, jolloin ihminen vetää libidinaalisen kiinnostuksen pois rakkautensa kohteista. Toisaalta Freud ehdottaa myös hypokondrialla eli luulosairaudella olevan jotain tekemistä minä- ja kohdelibidon patoutumisen kanssa. Se ilmeni orgaanisen sairauden tavoin tuskallisina ja ikävinä ruumiillisina tuntemuksina ja vaikuttaisi samalla tavoin kuin orgaaninen sairaus (Butler 1993, 57–58; Freud 1993a, 41–42). Luulosairaudesta juontuva ahdistus on minälibidosta tulevan neuroottisen ahdistuksen vastine. "[T]iettyt muut ruumiin alueet – erogeeniset alueet – voivat edustaa sukupuolieliimiä ja käyttäytyä niiden tavoin. Nyt meidän on uskallettava ottaa vain askel eteenpäin. Voimme päättää pitää erogeenisyyttä kaikkien elimien yleisenä ominaisuutena[...]" (Freud 1993a, 41). Butlerin mielestä syy, miksi Freud ottaa kivun ja negatiivisen narsismin esimerkiksi siitä, miten me hahmotamme ruumistamme, on syllisyyden tunteessa ja kulttuurissa olevissa kielloissa. Ruumiin "ideoita" säädellään kielloilla ja kivulla, ruumis pakotetaan ottamaan tietty muoto, materialisoitumaan, vallitsevassa järjestyksessä (Butler 1993, 64; vrt. Freud 1993b). Ruumiin morfologiaa jäsenetään sosiaalisesti ja poliittisesti yliminän ja minähanteen välisessä kamppailussa ja siitä juontuvasta ahdistuksesta sekä melankoliasta. Melankoliasta tulee Butlerilla poissulkemista määrittelevä käsite lacanilaisen reaalisen sijasta.

Toiseksi Butler käsittelee uudelleen Lacanin tulkintaa Freudista ja hänen kuvaustaan peilivaihteesta, jolla Lacan pyrkii kuvaamaan uudelleen

Freudin teoriaa narsismista, ruumiillisen minän muodostumista ja sen paikan omaksumisesta. Lacan sijoittaa peilivaiheen varhaislapsuuteen, jolloin lapsi ei ole vielä oppinut puhumaan ja hahmottamaan ruumiinsa motoriikkaa, mutta on jo kykenevä visuaalisesti hahmottamaan maailmaa; lapsi ei kykene tekemään eroa oman ja äidin ruumiin välillä. Peilivaiheessa lapsi luo ensimmäisen kerran (mieli)kuvan ruumiistaan. Kyseessä on harha tai väärintunnistaminen, koska samaistumisen kohde ei ole lapsen reaalinen ruumis (S), vaan toisen (a) peilikuva (a'). Peilivaiheen lapsi kokee täydellisenä juhlanan, johon hän aina palaa myöhemmässä elämässään. (Lacan 2001, 2–4; vrt. Samuels 1993, 17.) Peilikuva edustaa imaginaarisessa järjestyksessä minää. Siitä tulee paikka, johon myöhemmin subjekti sijoittuu symbolisessa järjestyksessä. Koska peilikuva muodostuu toisen peilikuvan (a') paikalle, on tästä seurauksena, että myös subjekti (A) symbolisessa järjestyksessä on itseltään vieraantunut. Subjekti kuvittelee olevansa itsenäinen ja "vapaa", mutta todellisuudessa kyseessä on fantasma, kerran koetun täydellisyys tunteen heijastuma (Stavrakakis 1999, 17–18). Butler huomauttaa, että peilivaiheen voi ymmärtää kertomuksena siitä kuinka ymmärrämme ruumiimme kokonaisuuden ensimmäisen kerran ja samaistumme ruumiiseemme kerroksittain (Butler 1993, 82).

Butler tarkentaa, että peili ei heijasta tai representoi jo olemassa olevaa minää. Se piirtää ne rajat ja avaruudellisen tilan, johon minä heijastuu. Minää ei ole olemassa ennen samaistumista, vaan se esitetään näissä suhteissa (Butler 1993, 74–75). Butler myöntää, että ruumiin kuvan voi jossain määrin ymmärtää toisen peilikuvaksi (a'), niin kuin Lacan sen esittää. Minä muodostuu ruumiin kuvan heijastuman ympärille ja se on ambivalenssissa suhteessa toiseen (a) (Butler 1993, 76). Toisaalta Butler näkee Lacanin morfologian johtavan kuitenkin antroposentrisen ja androsentrisen imperialismiin, jossa suhde Toiseen (A) tulee merkityä maskuliiniseksi (Butler 1993, 73). Vaikka Lacan kieltää esseessä *La Signification du phallus* falloksen olevan eri asia kuin penis tai orgaaninen elin tai imaginaarinen efekti (vrt. Lacan 2001, 316), Butlerin mielestä on selvää, että Lacan olettaa nimenomaan miehen sukupuolielimen esittävän fallosta; falloks ei ole mitään ilman penistä, falloksen identiteetti on riippuvainen peniksestä (Butler 1993, 84). Falloksen on kielletävä penis toimiakseen symbolisen järjestyksen etuoikeutet-

tuna merkitsijänä, vaikka siitä tullaan samalla tavoin narsistisesti tietoiseksi peilivaiheessa kuin muista ruumiinosista kohdistamalla libidoa takaisin minään. Lacanilla lapsi ei samaistu ruumiiseen mielihyvän ja kivun kokemuksen kautta niin kuin Freudilla, vaan alkaa hahmottaa ruumistaan kielellisesti astuessaan symboliseen järjestelmään. Falloksen saadessa etuoikeutetun asemansa diskursiivisesti, on sen asema myös kyseenalaistettavissa diskursiivisesti (Butler 1993, 84–85). Fallos ja ruumiin morfologia olisi näin poliittisesti määriteltävissä. Ruumis – se mitä on ajateltu olevan kaikkein ”luonnollisinta” – ei olekaan politiikalle ja poliittiselle vierasta vaan osa retoriikan valtakuntaa.

Mutta Butler ei tyydy pelkästään kyseenalaistamaan ruumin muoto-oppia, vaan esittää seuraavan argumentin: jos fallos on viime kädessä imaginaarinen efekti, mikä tahansa ruumiinosa voisi saada tuon aseman. Se sekä kyseenalaistaisi lacanilaisen sukupuolieron: miehellä on fallos, nainen on fallos, että poliittisoi merkitysketjun muodostumisen rakenteen. Butler käyttää siirrettävästä ja vaihtoehdoisesta imaginaarisesta falloksesta metaforaa *lesbofallos* (1993, 88–89). Tällöin myös nainen olisi kastroitavissa ja hänestä voisi tulla poliittinen merkitsijä. Mies ei automaattisesti saisi etuoikeutettua asemaansa sukupuolen perusteella. Sukupuolesta ja ruumiin anatomista tulisi *resignifikaation* ja *poliittisen vastarinnan* paikka (Butler 1993, 89). Butlerin lesbofallos pitää ymmärtää ennen kaikkea metaforisessa merkityksessä, se ei ole vain lesboidentiteetin ruumiillinen esitys (vrt. Pulkkinen 1998, 196–200), vaan tavoitteena on luoda vaihtoehtoinen imaginaarinen järjestys, joka ei olisi vastakkainen reaaliselle ja halulle (Butler 1993, 91). Tämä tarkoittaa imaginaarista samana kuin meille välittömästi annettuna kokemuksena materiaista diskurssissa, ei reaalisena, jonain josta ei saisi koskaan otetta. Toisin sanoen siinä missä Laclau yhdisti lacanilaisen reaalisin diskurssin ”ytimen” puuttumiseen, Butler näyttäisi ymmärtävän Derridan väitteen, että ”merkki, joka toimii keskustan korvikkeena ja pitää sen paikan keskustan itsensä poissa ollessa[...]” (Derrida 1997, 42) on viimekädessä imaginaarinen entiteetti, “[...]Se tulee ylimääräisen keskustan täydennykseksi” (Derrida 1997, 42).

5. Lopuksi

Ruumiista tulee Butlerilla diskurssin poliittinen merkitsijä, subjekti. Identiteetti muodostuu sukupuolitettuna ruumiin merkitsemisen kautta – ruumis merkitsee toisia ruumiita, toinen (a) ruumis on imaginaarinen. Samalla Butler tulee kyseenalaistaneeksi symbolisen ja imaginaarisen järjestyksien rajankäynnin (vrt. Butler 1993, 139–140). Hylätessään lacanilaisen reaalisin diskurssin merkitsijänä Butler kääntyy sinne, mistä Laclau ja Mouffe lähtivät: Althusserin ideologiateoriaan, interpellatioon logiikkaan ja hänen luentaansa psykoanalyysin mahdollisuuksista politiikan teoriassa. ”Materia” ei ole Butlerille ja Althusserille jotain, joka ei koskaan voi tulla kieleen, se on imaginaarinen kerrostuma tai kerrostumat, meillä välittömästi kokemuksena annettu. ”Ideologian kuvitteellisissa ilmauksissa heijastuvat nimenomaan ihmisten olemassaolon ehdot eli heidän todellinen maailmansa” (Althusser 1984, 120)⁵. Kyseenalaistaessaan sekä imaginaarisen että symbolisen välisen rajankäynnin ja torjuessaan reaalisin Butler palaa yhden substanssin maailmaan: tiedostamaton on symbolisesta – ainoasta mahdollisesta maailmasta joka on annettu meille diskurssissa välittömänä, konkreettisenä ja materiaalisena – ja lain alaisuudesta käsin tehty määritelmä. Samalla Butler tulee laajentaneeksi poliittisen kenttää. Materia ei ole hänelle irrallinen poliittisesta vaan sitä määritellään puheakteissa *par excellence*.

Freudilla kulttuurin perusta on viettien sublimaatiossa, niiden ohjaamisessa yleviin tarkoitukseen. Vietit itse pysyvät diskurssin, kulttuurin ja politiikan ulkopuolella. Butlerilla tiedostamaton on taas jotain diskurssissa itsessään, se ilmenee diskurssin ei-intentionaalisina sivutuotteina tehden poliittisen vastarinta mahdolliseksi diskurssin tul-

⁵ Toisin kuin Butlerilla ja Althusserilla on Žižekin subjektiteoriassa voimakas kartesiolainen lataus, joka kiteytyy subjektin kahdentumisessa (saks. *ichsplatung*) tiedostamattomaan ja tietoiseen. Althusser väittääkin Lacanin menneen harhaan Freudin todellisuusperiaatetta tulkitessaan ja väittäessään subjektin olevan nimenomaan tiedostamaton subjekti (Althusser 1997, 100). Lacan pyrki perustelemaan tätä sillä, että Freud ei vinyt teoriaansa kastroatiosta loppuun asti, vaan antoi enemmän painoarvoa oiidipaalille konfliktille kastroatiokompleksin sijaan (vrt. Sivenius 1988, 215–217). Althusserin mielestä Freud ei milloinkaan väittänyt tiedostamattoman olevan subjektissa tai vielä vähemmän subjektin olevan tiedostamaton.

kinnan monimerkityksellisyydessä. Kukaan ei pysty täysin hallitsemaan ja määrittelemään tai tyhjentämään diskurssia kaikista merkityksistä (vrt. Butler 1997, 12). ”Psykoanalyysi auttaa ymmärtämään kontingenssia ja poliittisten käytäntöjen sisäisiä riskejä” (Butler 2000, 158). Butlerin suhtautuminen psykoanalyttiseen teoriaan ei olekaan yhtä negatiivinen kuin Foucault’n. Vaikka Butler ennen aikaiseen kuolemaansa asti unelmoi mahdollisuudesta sijoittua diskurssin ulkopuolelle tiedostamattomaan – ristiriitaisesti kuten hän osoittaa (1990, 123), näkee hän selvästi seksuaalisuuden diskurssien ”räjähdysten” mahdollistaneen myös uusien identiteettien tunnustamisen ja poliittisten liikkeiden muodostumisen, ei pelkää ihmisten entistä tehokkaamman hallitsemisen ja alistamisen ”yhdessä ja erikseen”. Vaikka Foucault ei Butlerin mielestä huomannut ajattelunsa sukulaisuutta psykoanalyysiin, hän selvästi ymmärsi diskursiivisten käytäntöjen sisältävän ”huomaamattomia seurauksia” (Butler 2000, 158). Prototyypinä tästä on puhe homoseksuaalisuudesta tai inversiosta, kuten sitä kutsuttiin psykoanalyttisessä diskurssissa 1900-luvun alussa: negatiivisesta toiseuden määritelmästä on pyritty poliittisesti tekemään omaa identiteettiä määrittelevä positiivinen ilmaus; toinen on alkanutkin puhua itse (vrt. Ståhlström 1997).

Butlerin mukaan hänen performatiivinen teoria ei ole kaukana hegemonian käsitteestä. ”[M]olemmat viittaavat tapaan, jolla sosiaalinen maailma tehdään – ja uudet sosiaaliset mahdollisuudet ilmentyvät – vallan yhteistyöllä sosiaalisen toiminnan eri tasoilla” (Butler 2000, 14). Sekä hegemonian että performatiivisen aktin voi katsoa ”synnyttävän” sen asian tilan, johon se ostensiivisesti viittaa (vrt. Honig 1992). Toisin sanoen ne luovat omat olemassa olonsa edellytykset ilman mitään alkuperää tai ydintä. Butler on käyttänyt esimerkkinä drag-esityksiä performatiivisesta politiikasta ja hänen politiikkakäsityksensä onkin yhdistetty

usein demonstratiiviseen politiikkaan tai tarkoitushakuiseen parodiaan, jolla pyritään osoittamaan sekä perinteisen edustuksellisen demokratian että rationaalisen ymmärretyn deliberatiivisen politiikan sokeita pisteitä (Rättilä 1999, 59–61; Kulynych 1997). Performatiiviset toimintatyylit, esimerkiksi karnevalistiset mielenosoitukset tai vähemmän radikaalit normeista poikkeavat käyttäytymistavat, avaavat poliittisia toimintamahdollisuuksia yllättävissä paikoissa ja tilanteissa. Performatiivit luovat kontingentteja tilanteita, joihin on vaikea etukäteen reagoida. On kuitenkin huomattava, että Butlerilla mitkä tahansa arkipäiväisetkin asiat ovat performatioita, vaikka yleensä vasta tietoiset performanssit tuovat näkymättömät valtasuhteet esiin.

Esimerkkinä perinteisen politiikan ja ei-institutionalisoituneen politiikan välimaastoon sijoittuvasta performatiivisesta aktista, jolla pyrittiin kyseenalaistamaan konventionaalinen poliittisen toiminnan tyyli ja uudistaa keskenään kontingentisti olevat poliittiset merkitsijät ja merkitykset, voidaan pitää Vihreiden kansanedustaja Rosa Meriläisen viime kevästä tempausta kohahduttaa eduskunnassa Tampereen yliopiston ylioppilaskunnan tasa-arvojoaston rintanapilla, jossa luki ”vittu haisee hyvälle”. Meriläinen pyrki rintanapillaan turvautuen diskurssin ja kielen monimerkityksellisyyteen – ”queer-politiikkaa” mukailleen – kääntämään usein negatiiviseksi ymmärretyn merkityksen myönteiseksi ilmaukseksi samalla luoden tilaa poliittiselle ja politiikalle. Psykoanalyttisesti tulkittuna rintanapista tuli fallinen merkitsijä, joka alkoi kohun laajentuessa määritellä merkitysketjua, poliittista keskustelua – ainakin iltapäivälehdissä. Niin ikään kielen monitulkintaisuudesta ja diskurssin tyhjentämättömyydestä juontuen edustaja Meriläisestä ei kyseisessä tilanteessa tullut uutta ruhtinatarta. Hän ei hallinnut suvereenisti aleatorista materialismia, virtun ja fortunän välistä peliä loppuun asti (vrt. Lahtinen 1997).

LÄHTEET

- Auvinen, Soili ja Elina Einemäki. 1990. *Puuttuva sukupuolisuuhde*. Tampereen yliopiston yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitoksen naistutkimusyksikkö, julkaisuja 2/1990 sarja N.
- Althusser, Louis. 1984. *Ideologiset valtiokoneistot*. Tampere: Vastapaino & kansankulttuuri. (Alkuteos: Positions, 1976).

- Althusser, Louis. 1997. *Writings on Psychoanalysis*. New York: Columbia University Press.
- Bell, Vikki. 1999. Mimesis as Cultural Survival. Judith Butler and Anti-Semitism. *Theory, Culture & Society* 16:2, 133–162.
- Braidotti, Rosi. 1993. *Riitasointuja*. Tampere: Vastapaino. (Alkuteos: Patterns of Dissonance: A study of Woman in

- Contemporary Philosophy, 1991).
- Braidotti, Rosi ja Judith Butler. 1994. Feminism by any other name. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 6:2–3, 27–61.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble: Feminism and Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of Sex*. New York: Routledge.
- Butler, Judith. 1997. *Excitable Speech: a Politics of the Performative*. New York: Routledge.
- Butler, Judith. 2000. Competing Universalities. Teoksessa Butler, Judith, Ernesto Laclau ja Slavoj Žižek (toim.), *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. London: Verso.
- Derrida, Jacques. 1997. Rakenne, merkki ja leikki ihmistieteiden diskursseissa. *Niin & näin 1/1997*, 37–44. (Alkuperäisin teoksesta: *L'écriture et la Différence*, 1967).
- Foucault, Michel. 1998. *Seksuaalisuuden historia: tiedon- tahto, nautintojen käyttö, huoli itsestä*. Helsinki: Gaudeamus. (Alkuteos: *Histoire de la sexualité: La volonté de savoir*, 1976; *L'usage des plaisirs*, 1984; *Le souci de soi*, 1984).
- Freud, Sigmund. 1993a. Johdatus narsismiin. Teoksessa *Johdatus narsismiin ja muita esseitä*. Jyväskylä: Gummerus. (Alkuteos: *Zur Einführung des Narzissmus*, 1914).
- Freud, Sigmund. 1993b. Minä ja ”se”. Teoksessa *Johdatus narsismiin ja muita esseitä*. Jyväskylä: Gummerus. (Alkuteos: *Das Ich und das Es*, 1923).
- Honig, Bonnie. 1992. Towards an agonistic feminism: Hannah Arendt and the politics of Identity. Teoksessa Judith Butler ja Joan Scott (toim.), *Feminist theorize the Political*. New York: Routledge.
- Hood-Williams, John ja Wendy Cealy Harrison. 1998. Trouble with Gender. *The Sociological Review* 46:1, 73–94.
- Jagose, Annamari. 1996. *Queer theory: an introduction*. New York: New York University Press.
- Juvonen, Tuula. 2002. *Varjoelämä ja julkisia salaisuuksia*. Tampere: Vastapaino.
- Kaskisaari, Marja. 2000. *Kyseenalaiset subjektit: tutkimuksia omaelämänkeroista, heterojärjestyksestä ja performatiivisuudesta*. Jyväskylä: Sophi.
- Kulynych, Jessica. 1997. Performing Politics: Foucault, Habermas and postmodern participation. *Polity* 30:2, 315–346.
- Lacan, Jacques. 2001. *Ecrits: a selection*. London & New York: Tavistock/Routledge. (Osittainen alkuteos: *Ecrits*, 1966).
- Lacalau, Ernesto ja Chantal Mouffe. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- Lahtinen, Mikko. 1997. *Niccolò Machivelli ja aleatorinen materialismi – Louis Althusser ja Machivellin konjunktuurit*. Tampere: Acta Universitas Tamperensis 572.
- Lempiäinen, Kirsti. 2002. Kansalaisuuden tekeminen ja toisto. Teoksessa Gordon ym. (toim.), *Suomineiton hei! Kansallisuuden sukupuoli*. Tampere: Vastapaino.
- Mouffe, Chantal. 1999. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research* 66:3, 745–759.
- Parvikko, Tuija. 1993. *Luce Irigaray ja miehisen diskursin kieltämä sukupuoli*. Sosiaali- ja terveystieteiden tasa-arvojulkaissuja sarja D: naistutkimusraportteja 2/1993. Helsinki: Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus.
- Petäjäniemi, Soili. 1997. Judith Butler ja ruumiin poliittinen fenomenologia. Teoksessa Heinämaa, Sara, Martina Reuter ja Kirsti Saarikangas (toim.), *Ruumiin kuvia – subjektiin ja sukupuolen muunnelmia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Pulkkinen, Tuija. 1998. *Postmoderni politiikan filosofia*. Helsinki: Gaudeamus. (Alkuteos: *Postmodern and the Political Agency*, 1996).
- Pulkkinen, Tuija. 1999. Judith Butler – sukupuolen suorittamisen teoreetikko. Teoksessa Anttonen, Anneli, Kirsi Lempiäinen ja Marianne Liljeström (toim.), *Feministejä – aikamme ajattelijoita*. Tampere: Vastapaino.
- Roman, Sari. 1996. ”Epistemologinen drag” – kommunikatiivinen agenttuuri parodian poliittisuuden rajaajana Judith Butlerilla. Pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopiston valtio-opin laitos.
- Rose, Jacqueline. 1982. Introduction – II. Teoksessa Mitchell, Juliet ja Jacqueline Rose (toim.), *Feminine Sexuality. Jacques Lacan and Ecole Freudienne*. London: Macmillan.
- Roudinesco, Elisabeth. 1990. *Jacques Lacan and co.: a history of psychoanalysis on France, 1925–1985*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rättälä, Tiina. 1999. Kaksi näkökulmaa poliittiseen osallistumiseen: Performatiivinen politiikan rationaalisen tyylin haastajana. Teoksessa Lappalainen, Pertti (toim.), *Tyylikästä kansalaisaktiivisuutta*. Tampere: Tampereen yliopisto, politiikan tutkimuksen laitos.
- Samuels, Robert. 1993. *Between Philosophy and Psychoanalysis: Lacan's Reconstruction of Freud*. London & New York: Routledge.
- Silverman, Kaja. 1992. Lacanian Phallus. *Difference: A Journal of Feminist Cultural Studies*. No. 1/1992, 84–115.
- Sivenius, Hannu. 1988. L'effet C'est moi – Lacan ja Minä. Teoksessa Niiniluoto, Ilkka ja Petri Stenman (toim.), *Minä*. Helsinki: Suomen filosofinen yhdistys.
- Stavrakakis, Yannis. 1999. *Lacan & the Political*. London & New York: Routledge.
- Stålstöm, Olli. 1997. *Homoseksuaalisuuden sairausleiman loppu*. Helsinki: Gaudeamus.
- Torfin, Jacob. 1999. *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford: Blackwell.
- Žižek, Slavoj. 1989. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj. 1994. Otto Weininger, or 'Women doesn't Exist'. *New Formations* 23, 97–113.
- Žižek, Slavoj. 2000. Da Capo senza Fine. Teoksessa Butler, Judith, Ernesto Laclau ja Slavoj Žižek (toim.), *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. London: Verso.